

Város és könyvkultúra Magyarországon a XV. század végén és a XVI. században. A könyvkiadási adatok tanulságai

MONOK ISTVÁN

A középkori Magyar Királyságban a városok kialakulása, anyagi gyarapodása, kiváltságaik jogi garanciáinak kiépítése a közép-európai térség más országaihoz hasonlóan alakult. A jogi kiváltságok rendszere jelentős mértékben a Német Római Császárság példáit követte. A magyarországi latin elnevezések (*urbs*, *civitas*, *castrum*, *oppidum*) változása is jól mutatja ezt a hatást, de a magyar és német nyelvi megfelelések az elnevezés jogi tartalmának jelentős azonosságait is jelzik: *civitas* (Freistadt) szabad város; *oppidum* (Markstadt) mezőváros. Magyarország lakosságának azonban még a XVI. század elején is csak 8%-a volt városlakó, a szabad királyi városokban pedig főként német anyanyelvűek éltek.¹ A középkor végére Magyarországon is kialakult azonban az a településszerkezet, amely a fenti városelnevezés szabta kereteket kérdéssé teszi. A városiasodás ugyanis nem korlátozódott a szabad királyi városokra és a mezővárosokra, számolhatunk különféle „központi helyekkel”, vásártartó falvakkal is.

A XVI. századi török hódítás, illetve az állandósult háborúknak köszönhetően az ország nyugati, Felföldi és észak-keleti területeire az Alföld városainak gazdagabb rétege elmenekült, és a magyar nemesség is a városlakó biztonságát választotta lakóhelyül, és ez a folyamat nem konfliktusmentesen zajlott.² Ugyancsak a jelzett területek városaiba költözött a töröktől elfoglalt püspökségek papsága is.

A német többségű, főként szabad királyi városok Magyarországon és az Erdélyi Nagyfejedelemségben is protestánsokká lettek, lutheránusok. A magyar többségű mezővárosok lakossága vallásilag vagy a helvét hitvallást kezdte követni, vagy – ahogy a kevés példa mutatja – megmaradt katolikusnak. A városlakók közt a XVI. század végéig csak nagyon kevés szláv, vagy román származású volt, ezeknek a népcsoportoknak a képviselői majd a XVII. század folyamán, főként annak a második felében jutottak olyan lehetőséghez, hogy a városlakó belsőre költözzenek. A XVI. században a városok anyagi gyarapodásukat részben a bányatulajdonuknak és a bányaművelésnek, a távolsági kereskedelemnek, illetve a XVI. századi agrárkonjunktúrának kö-

¹ Vö.: KUBINYI, András: Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn (1200–1541). In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Reichenau. Vorträge 1970–1972. Hrsg. von Walter SCHLESINGER. Sigmaringen, 1975, Thorbecke. 527–566.

² Egy alapos esettanulmány: RÁCZ István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó.

szönhették. A hadseregek állandó jelenléte az élelmiszerkeresletet folyamatosan szinten tartotta. Emellett kialakult egy sajátos város típus is, amit a magyar szakirodalom „erőd város”-nak nevez.³

A magyarországi városok jogállásának szabályozásában a vizsgált korszakban három év emelkedik ki:⁴ 1514, 1563 és 1608. *Werbőczy István* jogi alapvetésében (*Tripartitum juris Regni Hungariae*) csak a szabad királyi városokat ismerte el városnak, és csak ezek lakóit polgároknak (1514). *I. Ferdinánd király* 1563-ban szabályozta a nemesek városi tulajdonszerzési lehetőségeit, és a városlakóvá vált nemeseiket kötelezte a polgárokéval azonos terhek viselésére. *II. Mátyás király* 1608-ban korlátlan tulajdonszerzési lehetőséget biztosított a nemeseknek a városokban, és megerősítette őket a polgárokkal szemben. Az Erdélyi Fejedelemségben az ottani szász városok közössége (*Universitas Saxonum*) azonban meg tudta őrizni privilégiumait, lakosságának egységes német jellegét a XVIII. századig. A XVII. század során azonban mindenütt drasztikusan emelkedtek a városok terhei, és ez alapvetően járul hozzá annak a művelődéstörténeti jelenségnek a kialakulásához, amelyet általánosságban a nyugat-európai szellemi áramlatok befogadásában megfigyelhető egyre nagyobb késétséggént írunk le. Mostani tanulmányunk ennek a jelenségnek kialakulás-történetét a könyvkultúra (könyvkiadás, könyvhasználat) helyzetének alakulása mentén mutatja be.

A kéziratos könyvkultúra Magyarországon a Hunyadi-korban érte el csúcspontját, akkor, amikor az itáliai, és más országokból származó humanisták, a hazai főpapi értelmiség tagjaival együttműködve kihasználták az uralkodó nyitottságát, hatalmi reprezentációs igényét, és így létrehozták a *Bibliotheca Corvina* gyűjteményét. Ez a könyvtár a kortárs európai uralkodói gyűjteményekkel összehasonlítva az egyik leg gazdagabb tára volt az antik és a kortárs humanista szövegeknek.⁵ *Hunyadi Mátyás* példája a halála utáni évtizedekben hozta meg gyümölcsét, így a magyarországi bibliofília jeles korszakának számítható a török hódításig eltelt közel harminc év. A kéziratos könyvkiadás műhelyeinek több város adott otthont, igaz, valamennyi ismert *scriptorium* egyházi intézményen belül működött.⁶ A kérdés azonban az, hogy a nyomtatott könyv milyen formában, és milyen mértékben terjedt el a Jagelló-kori Magyarországon?

Az első könyvnyomtató műhely 1473-ban települt Budára, vagyis nyugat-európai összehasonlításban is korán. A szakírók egyetértenek abban, hogy a megtelepedés az

3 Vö.: GECSÉNYI Lajos: *A 16-17. századi városfejlődés történetéhez. Az erődváros megjelenése*. In: Uő.: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, Győr-Sopron Megye Győri Levéltára. 213–228.

4 Vö.: H. NÉMETH István: *A kora újkori Magyar Királyság várospolitikájának vázlata, 16-17. század*. In: Bártfától Pozsonyig. *Városok a 13-17. században*. Szerk.: CSUKOVITS Enikő, LENGYEL Tünde. Budapest, 2005, MTA ITI (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 35.) 375–402.

5 Összefoglalva lásd a következő kötet bevezetését, és bibliográfiai fejezetét: MONOK, István: *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526-1750*. Paris, 2011, Champion (Bibliothèque d'Études de L'Europe Centrale. Vol. 4.) 7–30., 225–229.

6 Csak két, a közelmúltban megjelent modern összefoglalásra utalok: *Mátyás király öröksége*. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század). Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. 2008. március 28.-július 27. Szerk.: MIKÓ Árpád, VERŐ Mária. Munkatárs: ÁCS Pál. Budapest, 2008, MNG.; Mikó Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009, Corvina Kiadó (Stílusok, korszakok).

esztergomi érsek, királyi kancellár, *Vitéz János* (Johannes de Zredna) kulturális koncepciója részeként történt.⁷ Az ambiciózus főpap már nagyváradi püspöki udvarában szép könyvtárat gyűjtött össze, *symposiumokat* rendezett, a tehetséges ifjak itáliai tanulmányútját támogatta, egyetemet is szervezett, Pozsonyban. *Andreas Hess*⁸ nyomdász Budára érkezését (1472) azonban már nem élte meg, hiszen a király elleni összeesküvés vádja nehezült rá, kegyvesztett lett (1471), börtönt viselt, majd rövidesen meghalt. A német *Andreas Hess*nek két kiadványát ismerjük 1473-ból,⁹ majd eltűnik a szemünk elől. A második budai nyomdász csak *Aragóniai Beatrixnak* Mátyás királlyal való házassága (1476) után tűnt fel, talán a királynői kísérettel érkezett, betűkészlete mindenestre a nápolyi *Matthias Moravuszéval* mutat hasonlóságot. Mindössze négy kiadványát ismerjük,¹⁰ de a szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy aktív maradt 1477 és 1480 között.¹¹ Ez után Magyarországon nem működött nyomda 1525-ig. Az említett két nyomdász a fővárosban, Budán telepedett le, a királyi udvar céljait szolgálták kiadványaikkal. *Andreas Hess* a magyarok történetéről szóló munkát adott ki, és két erkölcsfilozófiai traktátust (*Nagy Gergely*, illetve *Xenophon* szövegeit *Leonardo Aretino* latin fordításában), ami megfelel az udvar humanista, illetve az uralkodó család reprezentációs igényeinek. Az ismeretlen nyomdász a király megrendelésére politikai röplapot adott ki, a török elleni hadviselés támogatására engedélyezett búcsúcédulát, és két, a papi hivatás gyakorlását segítő munkát. Vagyis nem a budai polgárok iskolai tanulását, vagy szórakozását szolgáltatta. A budai, főként német polgárok azonban felismerték a nyomtatott könyv jelentőségét, és azt is tudták, hogy a papír előállítása Magyarországon nagyon költséges, és nincs is gyakorlata. Olcsóbb volt könyvet előállíttatni külföldön, majd importálni és Magyarországon eladni. Kilenc budai könyvkiadót ismerünk ebből a korból, valamennyien németek.¹² Az általuk 1480 és 1525 között megrendelt könyvek száma 61. A kiadványok tartalmi összetétele arra utal, hogy a könyvkiadók nem vállaltak kockázatot: a magyarországi egyházmegyéek szertartáskönyvei, néhány iskolai tankönyv (grammatikák), magyar szentek legendái, illetve a magyar alapítású pálos rend regulája, néhány szentírás-magyarázat, papi segédkönyv – így írható le röviden a 61 kiad-

⁷ CSAPODINÉ GÁRDONYI, Klára: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Budapest, 1984, Akadémiai Kiadó (Studia Humanitatis 6.) ; A Star in the Raven's Shadow. János Vitéz and the Beginnings of Humanism in Hungary. Exhibition organised by the National Széchényi Library, 14th March – 15th June 2008. Ed. by Ferenc Földesi. Budapest, 2008, OSZK.

⁸ FITZ, József: *Andreas Hess der Erstdrucker Ungarns*. Gyoma, 1937, Kner.; V. ECSEDY Judit – PAVERCSIK Ilona: *A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig*. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 19–25.

⁹ A magyar nemzeti bibliográfia valamennyi kiadvány részletes történetét megírja, e kiadványra azért is hivatkozunk mindig, mert az egyes kiadások történetének bibliográfiai összefoglalása is megtalálható itt: *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy). – Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. 1473–1600. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István és KELECSÉNYI Ákos munkája. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó. *Andreas Hess* kiadványai: RMNy 1, 2.

¹⁰ RMNy 3, 4, 5, 6.

¹¹ V. ECSEDY Judit – PAVERCSIK Ilona: *A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig*. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 25–28.

¹² Theobald Feger (1484–1498); Georg Ruem (1493); Joannes Paep (1497–1511); Joannes Hertzog (1500); Urban Kaym (1503–1520); Matthias Milcher (1511–1519); Jacob Schaller (1512–1516); Stephanus Heckel (1512–1514); Prischwicz (1523–1525)

vány tartalmi összetétele. Még Mátyás király életében *Theobald Feger* megrendelte Augsburgban *Thuróczy János* magyar történeti munkájának kiadását *Erhard Ratdolt* műhelyében. Vélhetően sikeres volt a mű, mert 1488-ban Ratdoltnál két kiadás készült,¹³ amellelt, hogy az 1488. évi első kiadása Brűnnben volt¹⁴ (vagyis ebben az évben három kiadás látott napvilágot). Buda szellemi élete, az ide költözött értelmiségiek biztos piacot jelenthettek a könyvkiadóknak, illetve kereskedőknek, és a nyomtatott kiadványok mellett a kéziratok is használatban voltak. Az udvari környezet kapcsolata a bécsi, a krakkói, illetve az észak-itáliai egyetemeken működő humanistákkal,¹⁵ vagy *Aldo Manutio* velencei műhelyével olyan jelek, amelyek azt bizonyítják, hogy a magyarországi könyvimport a 16. század első három évtizedében jelentős volt. A bázeli,¹⁶ a velencei,¹⁷ vagy a párizsi¹⁸ humanista kiadványok mellett – ahogy a mai könyvállományok kéziratok bejegyzései mutatják – Bécs, Augsburg kínálata jelent meg hangsúlyal.

A Jagelló-kori Magyarország más városainak könyvhasználatáról csak levéltári források alapján, illetve a ma is kézbe vehető könyvek kézírásos bejegyzéseiből tájékozódhatunk. A korszakból fennmaradt néhány hagyatéki összeírás, illetve egyházi intézményi könyvanyag inventáriuma sajnos olyan, amelyből nem állapítható meg, hogy a könyv kézirat formában, vagy nyomtatásban volt meg az illető gyűjteményben. Olyan példát nem tudunk mondani, ahol egy 1450 előtti és egy későbbi összeírás is rendelkezésünkre állna. Feltételekkel mondhatjuk persze, hogy az olyan gyűjtemények, mint veszprémi, a pozsonyi, vagy a zágrábi káptalani könyvtárak, – melyeknek az állományát a könyvnyomtatás felfedezése előtti időből ismerjük, – biztosan gyarapodtak a 15–16. század fordulóján, de konkrét adatokkal ezt a véleményünket alátámasztani nem tudjuk. Néhány esetben azonban pontosabban ismerjük az 1470 és 1530 közötti könyvgyűjtemény összetételét.

A legismertebb középkori magyarországi könyvtár a *Szepességi Plébánosok Testvérülete* által alapított lőcsei gyűjtemény. Nagyon fontos az számunkra, hiszen a nyugat-európai testvérületi mozgalmakkal egyidőben jött létre, ráadásul egy modern könyvhasználati módot alakítottak ki az egymástól meglehetősen elszigeteltség-

¹³ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár. III-dik kötet. (RMK III.) Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Budapest, 1886–1891; Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. kötet. (RMK III. pótlások) BORSA Gedeon irányításával DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma munkája, Budapest, 1990–1996, OSZK. Johannes Thuroczy: RKM III. 15; RMK III. 7311.

¹⁴ RMK III. 16.

¹⁵ TRENCSENYI–WALDAPFEL Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Budapest, 1941, Officina Kiadó. Ugyanez, In: *Uő: Humanizmus és nemzeti irodalom*. Budapest, 1966, Akadémiai Kiadó. 50–132.; Klimes Péter: Bécs és a magyar humanizmus. Budapest, 1934. (Palaestra calasactiana, 5.)

¹⁶ MONOK, István: Der Basler Buchdruck und die Gelehrtenbibliotheken in Ungarn im 16. Jahrhundert. In: Das Basler Buch in den Karpatenbecken. Hrsg. von Viliam Čičaj. Bratislava, 2011 (im Druck)

¹⁷ MONOK István: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Budapest, 2010, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Gondolat Kiadó. 347–354.

¹⁸ MONOK, István: L'expansion du livre parisien en Europe Central aux 15e–18e siècles. In: Histoire et civilisation du livre. Revue internationale, 6(2011) (sous presse)

ben működő, könyvekhez csak nagyon korlátozott módon hozzájutni tudó tagok.¹⁹ A 15. század eleji összeírások megmaradtak, és ezen túlmenően a könyvek gyarapításáról is képet alkothatunk a 16. század elején élt *Johann Henckel* plébánossal kapcsolatos dokumentumok alapján. Lőcse városa ezt a könyvtárat még akkor is gyarapította a 16. század végéig, amikor a városlakók többsége lutheránus vallást követett. Az egész gyűjteményt 1797-ben eladták *Batthyány Ignác*nak, az erdélyi püspöknek, így annak Gyulafehérvárt fennmaradt könyvtárában tanulmányozhatóak a korai kiadású nyomtatványok kéziratos bejegyzései is.²⁰ Ezek tanulságaképpen 75 kötet (91 mű) ősnymtatványról állítható, hogy a 15. században már Lőcsén volt. Az egyes kiadási helyekhez tartozó kötetek száma lényegében megegyezik a földrajzi távolság arányaival: Nürnberg, Augsburg, Ulm, Köln, Velence, Milánó, Bazel, Róma, Lyon. Meglepő, hogy a legközelebbi Krakkóból csak egyetlen incunabulum maradt fenn. A könyvanyag összetétele a könyvtárhasználati céljainak megfelelő: egyházatyák műveinek első kiadásai, beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok, pápai levelek. A 16. századi nyomtatványok közül 70-nek akadtunk nyomára. Két jelenség írható le ezek bejegyzéseinek ismeretében, az egyik *Johann Henckel* példája, a másik a középkori könyvanyag hasznosulása a protestánsná vált városokban. *Johann Henckel* (1486–1539), aki 1506 és 1510 között Krakkóban, Bécsben, Bolognában és Padovában tanult teológiát, bölcseletet és jogot, 1510-től Lőcsén lett plébános, a szepességi és a lőcsei templomok könyvtárait egyesítette, és gondot viselt annak gyarapítására is.²¹ Könyveinek egy része akkor is Lőcsén maradt, amikor ő Kassára távozott, majd az 1520-as évek elején a királyi udvarban *Habsburg Mária királyné* lelki gondozója lett. Levelezett *Erasmusszal*, baráti viszony fűzte *Oláh Miklóshoz*, Mária királyné humanista udvari emberéhez, a későbbi historikus esztergomi érsekhez, és kapcsolatban állt *Martin Lutherrel* és *Philipp Melanchthonnal* is. Élete végén ő maga is a lutheránus vallást választotta. Könyvtára, amelynek darabjai egy közös használatú városi gyűjteményt gazdagítottak, humanista ízlésű volt: az egyházatyák újabb kiadásai, kortárs humanisták művei, korai lutheránus nyomtatványok. A város maga, amikor a 16. században további kötetekkel gyarapította ezt a középkori eredetű gyűjteményt, a lutheránus könyvanyagot bővítette benne. Ez az utóbbi jelenség általánosnak mondható az egész Kárpát-medencében (Magyarországon, és az Erdélyi Nagyfejedelemségben egyaránt). Amikor egy város vezetése többségi protestánsná

¹⁹ HOLIK, Florian: Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn. In: Ungarische Jahrbücher, 2(1923) (Berlin-Leipzig) 383–399.; VIZKELETY, András: Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken. In: Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich. Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter. Hrsg. von Nathalie Kruppa. Göttingen, 2008, Vandenhoeck und Ruprecht. 327–338.

²⁰ Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae. Conscriptus Petro KULCSÁR. Szeged, 1965, JATE; Eva Selecká MÁRZA: A Középkori Lőcsei Könyvtár. Szeged, 1997, Scriptum (Olvasmánytörténeti Dolgozatok VII.) Ez utóbbi kötet 119–120. oldalán a szerző további négy, nem Gyulafehérvárt őrzött ősnymtatványt azonosított, amelyek egykor a lőcsei könyvtárban voltak.

²¹ Henckel életútjáról, műveltségéről összefoglaló tanulmány: JAKÓ Zsigmond: Várad helye középkori egyháztörténetünkben. In: Uő.: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest 1976, Kriterion. 138–169. (ezen belül Henckelről: 162–165., hiszen rövid ideig Henckel nagyváradi kanonok is volt)

vált, a középkori egyházi intézmények (káptalan, szerzetesrend) könyvtárát nem pusztították el, hanem vagy a közös használatú városi könyvtár alapjává tették, vagy az újonnan alapított iskola rendelkezésére bocsátották. Gyakran az iskolai könyvtár egyben a város közösen használt gyűjteménye is. Ilyen esetet tudunk dokumentálni Brassóban,²² illetve Kassán.²³

Lőcse város példája tehát a következőképpen összegezhető: területi központ (Szepesség), lakossága német, a XVI. században több magyar nemes család költözik a városba. A Szepesség plébániai könyvanyagát a XV. század végén, XVI. század elején egyesítették. Egy humanista képzettségű papi személy (ez esetben Johann Henczel) gondozta, gyarapította, tartalmilag korszerűsítette az állományt, amely a reformáció szellemében közös használatúvá vált, és mint a város könyvtárát gyarapították a 16. század végéig. A XVI. században Lőcsén nem működött nyomda, és sajnálatos módon a városi levéltár hagyatéki összeírásai is hiányoznak. Időrendben az első Lőcséről ismert könyvjegyzékünk (*Matthias Frölich* evangélikus lelkész, 1635) meggyőzően igazolja feltevéseinket, hogy a lőcsei polgárság és értelmiség olvasmányai sem térhettek el lényegesen a többi város forrásai alapján tanulmányunk második felében rajzolt képtől.²⁴

Nézzünk azonban egy másik példát is. Nagyvárád, a középkori Magyarország egyik legjelentősebb városa, püspöki székhely. Lakosságának túlnyomó többsége magyar volt, a XVI. században számos, a török területekről elmenekült gazdag kereskedő család költözött ide. A reformáció helvét hitvallású gyülekezete erősödött itt meg, a XVII. század elejére többségi egyházzá vált. A XVI. században komoly erőddé alakították, hiszen a török által elfoglalt Magyarország határvára lett (1660-ban a török utolsó hódításaként a várost el is foglalták). Az erdélyi fejedelmek sikeres császár elleni hadjáratai után Nagyvárád, mint a *Partium Regni Hungariae* elnevezésű terület központja, Erdély nyugati kulcspozíciójú vára lett, a nagyváradi főkapitány az egyik legjelentősebb poszt volt Erdély belpolitikájában.

Nagyváradi püspökként az említett *Vitéz János* (Johannes de Zredna) méltó utódja lett *Andrea Scolari*nak (püspök: 1409–1426), illetve közvetlen a várnai, török elleni csatában (1444) elesett elődjének, *Giovanni de Dominis*nak. Vitéz a várost az európai humanista központok figyelmének látókörébe vonta. *Pier Paolo Vergerio*, *Pilippo Podocataro*, *Johannes Regiomontanus*, illetve Georg Peuerbach a legismertebb nevek kapcsolatrendszerében. Vitéz János könyvtára ugyan nem maradt Nagy-

²² Ebből a szempontból tanulságos megnézni a 16–17. századi protestáns iskolai, illetve városi könyvtárak katalógusait, amelyekben szépen követhető a reformáció előtti könyvanyag vallási arculatának átalakulása. Vö.: Erdélyi könyvesházak IV/1-2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1-2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750. Hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK. Budapest, 2004. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1-2.) 526–552.: Brassó: Bestandkatalog der Kronstädter Gymnasialbibliothek, 1575.

²³ Kassa város olvasmányai, 1562–1731. Sajtó alá rend. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.) 115–187.: Catalogus Librorum Bibliothecae publicae Cassoviensis, cca. 1670

²⁴ A lőcsei könyvjegyzékeket KATONA Tünde és LATZKOVITS Miklós adták közre: Magyarországi magánkönyvtárak II. (1580–1721). (Privatbibliotheken in Ungarn.) Sajtó alá rend.: FARKAS Gábor, KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, VARGA András. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.) Frölich könyveinek jegyzéke: 227–228.

váradon, de a 15–16. század fordulóján aktív püspökök és kanonokok példaadó módon követték neves elődjüket a könyvgyűjtésben, példát adva egyben a város gazdagabb polgárainak is. A püspökök sorából említhetjük *Filipec Jánost* (püspök: 1476–1491), *Farkas Bálintot* (püspök: 1491–1496),²⁵ *Kálmáncsehi Domonkost* (püspök: 1496–1501), vagy *Szatzmári Györgyöt* (püspök: 1501–1505). Ahogy Lőcsén kiemeltük Henckelt, Nagyváradon *Haczaki Márton* (1495–1547) személyét helyezzük a középpontba. Bécsi és krakkói tanulmányok (1516–1518) után került Nagyváradra, ahol kanonoki, majd püspöki stallumot nyert. Korának ismert bibliofil könyvgyűjtője volt.²⁶ A könyveit halála után megvásárolta *János Zsigmond fejedelem*, akinek a gyulafehérvári udvari könyvtár fejlesztése mellett egyetemalapítási szándéka is dokumentált. A Haczaki-könyvtár a bibliofil jellegét a XV. századi kéziratok iránti érdeklődése miatt kapta, ugyanakkor a fennmaradt adatok a XVI. század első felének humanista szövegkiadásaira, kortárs humanista művekre irányítják a figyelmet. A XVI. században Nagyváradon rangos kálvinista iskola alakult, azonban ennek történetéről csak a XVII. századi korszakát ismerjük, részben. Miután a város levéltára a török hódítást követően elpusztult, a városi polgárság könyvanyagáról szinte semmit sem tudunk.

A városnak nem volt nyomdája, azonban *Raphael Hoffhalter* (1565–1568), majd *Rudolf Hoffhalter* (1570, 1584–1585) vándor nyomdászok helyet kaptak itt. Összesen kilenc kiadvány megjelenését tudjuk dokumentálni, de csak öt kiadvány ismert a városból fennmaradt példányból.²⁷ Ezek közül egy naptár, a többi kálvinista bibliafordítás (egy-egy bibliai könyv), illetve református vitairat.²⁸

A XVI. századi magyarországi és erdélyi könyvkiadás volumenében nagyon szegény. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia 869 kiadást regisztrált 1971-ben, az azóta eltelt időben további 12 dokumentált. A kiadványok kis számának okai közt megismételhetjük az általános szegénységet, így a papíralapanyag hiányát, a lakosság túlnyomó részének írástudatlanságát, illetve azt a tényt, hogy a könyveket olvasók, használók tudtak latinul (Magyarország hivatalos nyelve is a latin maradt 1844-ig), illetve németül. Latin és német könyveket pedig olcsóbb volt importálni, mint kiadni. Nem csoda tehát, hogy a szinte kizárólag német anyanyelvűek közül kikerülő nyomdászok a helyi lakosság szerény igényeit kielégítendő egyre több magyar nyelvű könyvet adtak ki. Megjelent ugyan 11 román nyelvű kiadás (evangélium részek²⁹), 23 egyházi szláv (a román lakosságnak), emellett egy szlovén, kettő-kettő horvát és szlovák. Nagyon kevés a német könyv (41), viszont meglepő 16 görög kiadvány, amelyek iskolai auktor kiadások voltak (jelezve a humanista iskola jelenlétét).

²⁵ Végrendeletében 203 könyvet említ (vö.: JAKÓ Zsigmondnak a következő jegyzetben hivatkozott tanulmányával, p. 161.)

²⁶ JAKÓ Zsigmond: Várad helye középkori egyháztörténetünkben. – Erdély és a Corvina. In: Uő: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976, Kriterion. 138–168. 169–179.

²⁷ RMNy 213, 222, 238, 258, 259, 293, 559, 560, 572.

²⁸ V. ECSÉDY Judit – PAVERCSIK Ilona: A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 61–66.

²⁹ Külön érdekesség, hogy ezek többsége protestáns fordítás, ami azt jelzi, hogy az új egyházak a román lakosság körében is terjeszkedni kívántak.

Vagyis a magyarországi és erdélyi könyvtermés jellemzően latin és magyar nyelvű volt.

A nyomdászok és a nyomdák nem mindig városban telepedtek le. A 16. századi vándornyomdászok a megrendelés hiányában kényszerültek a vándorlásra, nem pedig azért, mert az új helyen az újdonság erejével hatva nagyobb hasznot remélhettek. A másik fő motiváció ebben a vándorlásban a reformáció eszméinek terjesztési szándéka volt. Vándorlásaik során főúri birtokközpontokban, falvakban, kisebb városokban is dolgoztak. Az egyes városi közösségekre ugyanakkor jellemző, ha csak időlegesen is, de befogadták ezeket a vándorló hitelesítő nyomdászokat.

A 16. században hosszabb ideig csak öt városban működött nyomtató műhely: Nagyszében, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Bártfa, Nagyszombat. Ezek közül csak Debrecen és Nagyszombat volt magyar, a többi német lakosságú. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, Kolozsvár 16. század második felében már jelentős magyar lakossággal is bírt. Nagyszében, Brassó és Bártfa egyértelműen lutheránus városok voltak, Debrecen kálvinista. Kolozsvár konfesszionálisan nagyon összetett képet mutat, hiszen a lutheránus németek mellett magyar unitáriusok, katolikusok, és a XVI. században még kisszámú kálvinista is lakott a városban. Ez utóbbi gyülekezet a XVII. század során meghatározó erejűvé vált. Nagyszombat maradt az egyetlen olyan katolikus központ, ahol nyomda is működött. Az esztergomi érsekség intézményeinek jelentős része ide költözött a város török foglalása után (1543). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 16. században népes magyar kálvinista gyülekezet is élt itt.³⁰ Az a tény azonban, hogy a 881, a 16. századból ismert kiadásból 682 az említett öt a városban jelent meg (a többi külföldön, illetve a kisebb helyeken) mutatja a városok egyre hangsúlyosabb szerepét a könyvkultúra terjesztésében. A továbbiakban erről az öt városról beszélünk hangsúlyosabban, külön esettanulmányként brassói könyvkiadásról, de előbb egy általánosabb jelenséget mutatnánk be röviden, szoros összefüggésben azaz, hogy a nyugati kereszténység keleti peremterületének városai annak ellenére, hogy a terület a könyvkiadás szempontjából elhanyagolhatónak mondható, mégis kulcsszerepet tudtak betölteni a helyi speciális igények kielégítésében.

Az egyik ilyen igény a keleti-ortodox keresztény románság részéről mutatkozott. A Moldvai és a Havasalföldi Fejedelemségek többségi román lakossága, illetve a Kárpát-medencébe – főleg a török előrenyomulása miatt – betelepedett románság szertartáskönyvei, a napi vallásgyakorlathoz szükséges kiadványok tekintetében Velencére voltak utalva. Velence általában is nagy hasznot húzott a horvát, a magyar, illetve a balkáni területek könyvhiányából.³¹ Velence cirill betűs nyomdászata is ennek a hiánynak a felismerése miatt alakult ki. A XV. században azonban a török elfoglalta a bosnyák területeket, majd a Balkánt a Duna vonaláig, illetve a Kárpátokon kívüli részeket. Így a 16. század második harmadára megszűnt a könyvkereskedelem lehetősége Velence és a román vajdaságok között. Az Erdélyben, a 16. században megjelent

³⁰ A nyomdászattörténet legfrissebb monográfiája: V. ECSÉDY Judit – PAVERCSIK Ilona: A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. Lásd még az angol nyelvű honlapot: <http://typographia.oszk.hu/>

³¹ Vö.: MONOK István: A velencei könyvkiadás és Közép-Európa a 15–16. században. In: „Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. Szerk.: BUBRYÁK Orsolya. Budapest, 2010, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Gondolat Kiadó. 347–354.

396 kiadvány közül 34 cirill betűs egyházi szláv, illetve kisebb mértékben román nyelvű. Ez azt mutatja, hogy főként az Erdély délkeleti csücskében lévő Brassó, és a Bukarest felé vezető hágó tövében elhelyezkedő Nagyszeben kereskedői ismerték azt a piacot, amely, ha kis mértékben is, de könyveket is igényelt. A gyulafehérvári, szászvárosi, illetve szászsebesi egy-egy román nyelvű könyv nem számítható ebbe a körbe, hiszen a cirill betűs román kiadványok egy része protestáns bibliafordítás, illetve egyházi tanítás, vagyis az erdélyi románoknak, térítési szándékkal kiadott könyv. Ebben a munkában természetesen részt vettek a német nyomdászok mellett képzett románok is (*Filip Moldavean, Coresi, Călin, Lorinț, Șerban Coresi*).³²

Az első 16. századi nyomda a Magyar Királyságban, az akkor még annak részét képező Erdélyben, Nagyszebenben alakult.³³ 1525-ben, a Velencéből hazatérő *Valentinus Corvinus* kapott nyomdaalapítási engedélyt,³⁴ de a városban nem működött folyamatosan officina. 1600-ig 42 kiadvány látott nagyvilágot kilenc mester sajtója alatt.³⁵ Ez egyben azt is jelenti, hogy kiadói stratégiáról, kiadói profilról nem beszélhetünk. Az első három kiadvány naptár, illetve imaszövegeket közlő egyleveles nyomtatvány. A város 1529-ben kitiltotta a szerzetesrendeket, a városi tanács lutheránusnak nyilvánította magát. Az ez után megjelent kiadványok között a legtöbb latin és magyar nyelvű tankönyv, iskolai használatú szöveg, de van köztük orvosi tanácsokat adó néhány oldalas füzet is.

A brassói nyomda alapítója, *Johann Honter* (1498–1549) azonban már olyan egyéniség, akinek határozott kiadói stratégiájáról beszélhetünk. A bécsi egyetemen kezdte felsőfokú tanulmányait (1520), majd Krakkóban és Bázelen tanult. Kapcsolatait hazatérte után is ápolta, könyvei nagy számban jelentek meg főként Krakkóban és Bázelen.³⁶ 1533-tól Brassóban káplán, majd 1539-től plébános volt. Ő maga is lutheránus vallásra tért át, és vezetésével a helyi plébániai iskola tananyagát is átalakították, illetve ő volt az, aki a Brassó környéki terület, a Barcaság reformációjának alapvető iratait elkészítette, majd az erdélyi szász lutheránus egyházi rendtartást is (*Kirchenordnung*). Nyomdászati ismereteit vélhetően felsőfokú tanulmányai helye-

³² Humanistes du bassin des Carpates. I. Traducteurs et éditeurs de la Bible. Par István MONOK, Edina ZVARA, avec la collaboration d'Eva MÁRZA. Turnhout, 2008, Brepols (Europa humanistica, 5) 49–74. A cirillbetűs román kiadások teljes bibliográfiájával. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia (RMNy) erdélyi könyvkiadásra vonatkozó tételeinek leírása, kiadástörténettel németül is megjelentek: BORSA, Gedeon: Alte siebenbürgische Drucke (16. Jahrhundert). Köln, Weimar, Wien, 1996, Böhlau (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Bd. 21.)

³³ A Török Birodalomnak alávetett államként csak 1541 után vált el Erdély a Magyar Királyságtól. 1690-ig a Török Birodalom, majd 1848-ig a Habsburg Birodalom Nagyhercegségként (Grossfürstenthum) önálló országgyűléssel bírt.

³⁴ A 2007-ben felfedezett három nyomtatványról: Simon, Zsolt: Primele tipărituri din Transilvania (Sibiu, 1525). Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca XLVI (2007) 89–106.; Uő.: Az első szebeni nyomtatványok 1525-ből. Magyar Könyvszemle, 125 (2009) 1–29.; Borsa Gedeon: Az első szebeni nyomda történetéhez. Magyar Könyvszemle, 125 (2009) 357–361.

³⁵ Valentinus Corvinus, Lukas Trapoldner, Martin Heusler, Martin Wintzler, Gregor Frautliger, Filip Moldavean, Georg Greuss, Johann Heinrich Crato, Johann Fabricius

³⁶ Lásd erről az előző jegyzetben hivatkozott könyv 150–190. lapjait: NUSSBÄCHER, Gernot: Versuch einer bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke des Kronstädter Humanisten Johannes Honterus. Egyedül az Erdély-térképe 1530-tól 1692-ig 126 kiadásban ismert, a De grammatica libri II. 12 kiadásban (1530–1562), a Rudimenta Cosmographiae libri duo nyolc kiadásban (1530–1599), hogy csak a legnépszerűbb munkáit említsük.

in, de főként Bázelen tanulta. A brassói nyomdát 1539-ben alapította, haláláig 36 kiadvány került ki innen. Ezek egyik arculata kifejezetten a reformáció eszméinek terjesztése, de ő sem adott ki olyat, amit a német nyelvterületről olcsóbb volt importálni. Honter azonban mint humanista nyomdász ismert. Számos ókori görög és latin szerző szövegét adta ki a helyi humanista iskola számára, amely iskolának a könyvtára gyarapítására is gondot viselt.³⁷ A Keleti-Kárpátok lábánál fekvő Brassó könyvkultúrában betöltött szerepére egy érdekes, fontos, de nem kellőképpen számon tartott kiadástörténeti esemény volt, amikor Honter egy moldvai kolostorban talált, ismeretlen görög szövegeket *editio princeps* formájában közreadta. *Pseudo-Nilus* és *Thalassius* munkái,³⁸ amelyeket azután *Michael Neander* bázeli kiadásában ismert meg a tudós világ. Az erdélyi szász kereskedők a Kárpátokon kívüli világot jól ismerték, és bőven profitáltak is ebből a kapcsolati rendszerből. Tudatában voltak annak, hogy a moldvai, havaslevi, vagy éppen a régebbi kolostorokban komoly kódexanyag lappang. Nem véletlen az sem, hogy akkor, amikor Magyarországon és Erdélyben feltűntek a reformáció eszméi, a magyar király, és erdélyi fejedelem *Szapolyai János* nyilvános hitvitára szólította fel a feleket, és írt az Athoszra, hogy az ottani szerzetesektől megtudja, vajon a kereszténység legkorábbi szövegeiben miként állnak a vitatott teológiai kérdések.³⁹

Ugyancsak tudatosságról beszélhetünk az egyes antik szövegek kiválasztásakor, illetve azzal kapcsolatosan, hogy pontosan tudták mit is szolgál a kiadásuk: nem tudós jegyzetekkel kísért *editio* volt a szándékuk, hanem az erdélyi ifjúság megismertetése a szövegekkel, illetve azokkal az erényekkel, amelyeket a szerzők tárgyaltak. Ennek a tudatosságnak a bizonyítására, jellegének megismertetésére két előszót választottunk.

Az egyiket *Pesti Gábor* (1510–cca. 1546), bibliafordító, szótárszerző írta a brassói gimnázium diákjainak a Johann Honter által kiadott *Erasmus Desiderus: Adagia*-kötetben (1541),⁴⁰ a másik, a marosvásárhelyi humanista, *Baranyai Decsi János* toláblól származik, és *Sallustius*-fordításának (Nagyszeben, 1596)⁴¹ előszavaként jelent meg.

Pesti Gábor előszavában felsorolja azokat a görög és latin szerzőket, amelyeket Johann Honter 1541-ig kiadott, jellemzi azt a programot, kiadói politikát, amelyet a brassói nyomdász megvalósított. A 16. század eleji magyarországi humanista generáció elvárásait és reményeit, továbbá *ars poeticá*ját fogalmazta itt meg Pesti Gábor. Baranyai Decsi János azokat a görög és latin szerzőket sorolja fel, amelyeket szerinte fontos lenne magyarra fordítani. A magyarországi késő humanista generáció munkaprogramja ez, és nem rajtuk múlt, hogy csak később, és részben valósulhatott meg. Fontos azonnal kiemelni, hogy ez a két előszó nem érinti a reformáció kérdését. Tanulmányunk szempontjából – a városok szerepe a könyvkultúra elterjesztésében –

³⁷ Lásd a 36. jegyzetet.

³⁸ Corona, 1540, Johannes Honterus. RMNy 40.

³⁹ Vö.: Kriza Ágnes: Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában. SZAPOLYAI János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534). Századok, 144(2010) 1121–1164.

⁴⁰ RMNy 43; kiadta Gustav GÜNDISCH: Zur Lebensgeschichte des Humanisten Gabriel von Pest. Magyar Könyvszemle, 1965. 11–13.

⁴¹ RMNy 786.

pedig a humanista kiadások mellett ugyanakkora súllyal szerepel a protestáns iskolai reform, illetve a Biblia, vagy az egyházatyák műveinek anyanyelven való megjelentetése. Ez a két cél – a humanistáé és a reformátoré – a kiemelkedő erdélyi nyomdászok munkáiban tudatos program keretében valósult meg, ők maguk is magukénak vallották mindkét értékrendet. Generációként, működési helytől függően, az üzleti érdekektől befolyásoltan más-más hangsúllyal, de az említett kettősség tudatos vállalása mindegyiküknél jelen van. A tudós humanista, és a gyülekezetéért felelősséget érző reformátor hangja együttesen szól *Valentin Wagnernek*, a második brassói nyomdásznak, *Johann Benkner* brassói bíró fiához írt előszavából, amelyet a *Seneca* szövegeiből összeállított kötete elején közölt (Brassó, 1555).⁴² Gyönyörködve olvasta Senecát, és ez arra indította, hogy „*oculis et animo*” röviden áttekintse az egész életművet. Így „*piis rationibus motus*” elhatározta a kötet kiadását, „*ita hoc studium meum genuino dente rodent*” – mondja *Wagner*. „*Clamabunt alienum me a mea vocatione facere, qui pastor et inspector dominici gregis, ab Ethicorum scriptis non abstineam. ... Meum officium qua possum felicitate, certe optima fide et bona conscientia facio.*”

Ilyen értelemben Pesti Gábor személye is – a brassói officina melletti tevékenységével – szimbolikusan mondható. A bibliai könyvek fordítójaként segítette a protestáns reformáció eszméinek terjedését, még akkor is, ha maga nem hagyta el a katolikus hitet. A brassói gimnáziumról, mint a királya nélkül maradt – *Szapolyai János* halála után közvetlenül írta az előszót –, sok sebből vérző Magyarország díszéről ír, ahol a *humanista studiumok* nagyon magas szinten műveltetnek. A tenni akarók – tanárok, papok, nyomdászok – kényszerhelyzetben vannak, mert nincsenek könyvek az országban, nagy szükség van a kompilációkra, a szövegválogatásokra, az egyes szerzők műveinek iskolai kiadására. „*Nam cum eruditio sine praesidiis librorum nulli facile contingat, locaeque illa quae nobis librorum copiam facere consueverunt, ita a nobis dissita essent, ut aut raro admodum libri ad nos perferrentur, aut etiam allatorum, propter inopiam rei familiaris multis emendi potestas deesset, assiduitate diligentiaque eiusdem effectum est, ut Typographiam vobis utilissimam, et apud nos antea non visam, suis sumptibus fieri curaret...*”

Johann Honter kiadói politikájának alakításakor kétség kívül figyelembe vette ezt a szempontot. Nem akart a nagy nyugat-európai kiadói központokkal konkurálni egy-egy szövegkiadás elkészítésekor, de sok olyat kiadott, amelyik az oktatásban kiválóan használható. Didaktikusságuk miatt, vagy azért, mert az erkölcsi nevelésben látta értelmüket. Az említett *Pseudo-Nilus*-kiadás (Brassó, 1540)⁴³ természetesen kivétel, hiszen ez olyan volt, amelyet a humanista Európa nem ismert. Ennek a kiadásnak a jelentőségével *Honter* is, és az őt dicsérő *Pesti Gábor* is tisztában volt: „*Sententias catholicas Nili Monachi Graeci antea nunquam impressas, ex vetusto quodam exemplari nobis quasi denuo peperit...*”

Valentin Wagner is lényegében hasonló megfontolásokból követte a *Honter* által kijelölt utat. Színvonalas iskolai kiadások elkészítése olyan szerzőket választva, amelyek közérthetőek, illetve az erkölcsi neveléshez, a biblia ismeretéhez közvetlen hoz-

⁴² RMNy 122.

⁴³ RMNy 40.

zájárulnak. Jó példa ez utóbbira az a választás, ahogy Honter, *Petrus de Rosenheim* verses Újtestamentumát kiadta (Brassó, 1541).⁴⁴

Hogyan magyarázható azonban a görög szerzők nagy száma, illetve az, hogy viszonylag sok görög szöveget adtak ki mindketten? Az iskolai görög nyelv tanítás nem magyarázat erre, inkább talán következmény. Honter, de még inkább Wagner pontosan tisztában volt olyan értelmű kivételezett helyzetükkel, hogy a Török Birodalom egyes területeivel ők, és a brassói kereskedők könnyebben tartottak kapcsolatot, mint nyugat-európai humanista barátaik. A szövegek mentése, de még inkább a keresztény hit eredeti görög forrásai érdekelték őket. Andreas Müller meggyőzően ír arról, a Wagner-féle görög katekizmus kapcsán, hogy a brassói görög diaszpóra, mint olvasó publikum nem jöhetett szóba, hasonlóan elenyésző volt a románok közötti görög nyelvtudás is. A reformáció egyes irányzatai közti viták, az Erdélyben egyházzá vált unitarizmus azonban elégséges szellemi inspiráció volt ahhoz, hogy a humanista nyomdászok érdeklődése ez irányban friss maradjon.

Humanista érdeklődés és felkészültség, protestáns elkötelezettség és nyomdász-mesteri pragmatizmus magyarázza tehát a kiadói politikájuk alakulását. Nem véletlen, hogy németül nagyon keveset nyomtattak, nem vállalkoztak nagyobb életművek gondozására. Kereskedtek a német könyvterméssel, és nyomtatták azt, ami a helyi publikumnak kellett az iskolában, és a napi vallásgyakorlat során. Ha tudtak újat adni a nyugat-európai humanista világnak, azt felelősen és tudatosan tették (Honter Pseudo-Nilus-kiadása, de több szempontból Wagner katekizmusa is ilyen).

Georg Hoffgreff és *Heltai Gáspár* (főként ez utóbbi) kolozsvári nyomtató műhelyének⁴⁵ termése már sokkal inkább a reformáció iránti elkötelezettséget – sok esetben elfogultságot – mutatja. A szövegahagyományozás szempontjából a legjelentősebb a Biblia fordításának megszervezése és részbeni végrehajtása volt. Igaz, a fordítás Heltai számára már egyértelműen a reformáció szellemiségének következménye, kevéssé a szöveg, illetve a magyar nyelv szókincse iránti érdeklődés eredménye volt. Antik szerzőket csak iskolai célra adtak ki, de több humanista szöveg fordítása köszönheti nekik elkészültüket.⁴⁶ A német Heltai (Caspar von Heltau) tökéletesen tudott magyarul, és azért is írjuk magyaros formában a nevét, mert a magyar nyelvű széppróza egyik mestere lett. Magyar nyelvű történeti művek, ókori irodalmi szöveghelyekből és bibliai történetekből írt népszerű históriák, bibliafordítások, de önálló szépprózai művek is kiadóra találtak nála.

Összegzően: Az erdélyi nyomdászok a XVI. században más-más kiadói stratégiát követve,⁴⁷ de alapvetően a humanista szövegahagyományozó tevékenységet folytatták úgy, hogy koncentráltak az iskolai auktorokra, mint legnagyobb hatású olvasmányokra. Ebben a tevékenységükben folyamatos figyelemmel voltak a könyvkereskedelem állapotára, illetve arra, hogy a reformáció egyes szellem irányzatai milyen alapvető középkori szövegeket igényeltek. A század közepétől kezdődően a kiadvány-

⁴⁴ RMNy 60.

⁴⁵ 1550-től kezdte a tevékenységét, és a 210 kiadással a 16. század legtermékenyebb nyomdájává vált.

⁴⁶ VARJAS Béla: Heltai Gáspár a könyvkiadó. Budapest, 1973 (Reneszánsz Füzetek)

⁴⁷ Vö.: V. ECSÉDY Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisaajtó korában 1473–1800. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 30–51.

ok nyelvi összetétele is megváltozott, a magyar nyelvűek aránya látványosan megnőtt. Ez nem csak annak köszönhető, hogy a kolozsvári műhely aktív és tervezett fordítói programot valósított meg, hanem annak is, hogy a század második felére a kereskedelmi lehetőségek kibővültek, a németországi központok a reformációs és általában a német nyelvű anyag mellett az egyszerűbb latin kiadásokat is szívesen küldték a nyugati kereszténység keleti sarkába.

Egészen más kapcsolati rendszere volt a felső-magyarországi, a lengyel határ közelében a Kárpátokban fekvő Bártfának. Az ottani lutheránus egyház a reformáció kezdeti korszakában még a sziléziai Briegbe küldte felszentelésre (*ordinatio*) lelkészeit. Természetes volt továbbá a bártfai német kereskedők kapcsolata Lengyelország nagyvárosaival, főként Krakkóval. A város meghívására a nyomdát 1577-ben *David Gutgesell* (1577–1599) alapította. 1597-ben egy mási nyomdász, *Jakob Klöss* érkezett a városba, akinek tevékenysége a XVII. században teljesedik ki. A XVI. század során 98 kiadvány jelent meg Bártfán. Jelentős részben naptárak, prognosztikonok, lutheránus vitairatok németül és magyarul, és a helyi, illetve a környékbeli iskoláknak a latin iskolai szövegkiadások. Magyar széphistóriák mellett, bibliai könyvek fordításai is napvilágot láttak itt. Gutgesell adta ki az első szlovák nyelvű könyvet is nyomtatásban, Luther katekizmusát a környék szlovák lakóinak.⁴⁸

Meg kell jegyezni, hogy Bártfa városa komoly gondot fordított a város közös használatú könyvtárának a fejlesztésér is. A város legjelentősebb templomának, a Szent Egyed templomnak két XV. századi könyvösszeírása is ismert (1460, 1479). A XV. század végén két hagyatékkal, *Georg Petri* presbiter és a kódexfestő *Balthasar Blutvogel* könyvtárával gyarapodott a gyűjtemény. A város ekkor már lutheránus volt, és a két személy az ennek az egyháznak a presbitereként halt meg. A XVI. században nyilvános városi könyvtárként, illetve a lutheránus iskola munkáját segítő gyűjteményként használták, a század végén még nyomtatott *ex librisszel* is ellátták a köteteket. Magyarországon ez a második ismert nyomtatott tulajdonjegy. A templom, a könyvtárral együtt a XVII. században visszakerült a katolikusokhoz, majd a XVIII. században ismét a lutheránusoké lett (1705). Az ekkor készült katalógus jól mutatja azt a gondosságot, ahogy a középkori anyagot is megőrizték az állományban.

A legrégebbi, alapítása óta, napjainkig folyamatosan működő nyomda az 1561-ben alapított debreceni.⁴⁹ A város már az 1530-as évek elejétől a helvét hitvallást követőknek kollégiumot alapított, amely középfokú intézmény az egyik legjelentősebb lett a kálvinista oktatás történetében Magyarországon. A város és az egyház szoros szövetségben, nem kis ortodoxiával, vagyis szigorú helvét alapelveket állva irányította a kollégium, és a nyomda életét. A XVI. századi nyomdászok némelyike vándormesterként érkezett, és használta a város által 1561-ben tanácsi határozattal felszerelt nyomdát. A nyomdát 1571-ben új helyre költöztették, ahol száz évig működött. A mesterek: *Huszár Gál*, *Török Mihály*, *Raphael Hoffhalter*, *Komlós András*, *Rudolf Hoffhalter*, *Csáktornyai János* és *Paulus Rheda*, vagyis csaknem valamennyi magyar, illetve ha német is, megtanult magyarul. A 158 XVI. századi debreceni nyomtatvány jelentős része ugyanis magyar nyelven jelent meg.

⁴⁸ RMNy 479.

⁴⁹ V. ECSÉDY Judit – PAVERCSIK Ilona: A magyarországi könyvkiadás és kereskedelem 1800-ig. Budapest, 1999, Balassi Kiadó. 51–55.

1586) volt.

A hitvitázó irodalom, különösen a magyar nyelvű művek megjelentetője a katolikus táboron belül a nagyszombati *Telegdi Miklós* érsek támogatásával, 1578-ban alapított káptalani nyomda volt. Ebben az 1609-ig működő műhelyben a XVI. században 58 kiadvány jelent meg. A hitviták, katolikus beszédgyűjtemények mellett naptárak, és néhány nagyon fontos fordítás is megjelent, például *Szent Ágoston: Soliloquia*ja 1591-ben.⁵⁰

A magyarországi és erdélyi könyvkiadás jellege tulajdonképpen spekulatív módon is leírható lenne. A török hódítás miatt összeomló középkori ország vallási arculata alapjaiban megváltozott a XVI. század folyamán. A század elején, itáliai, bécsi és krakkói egyetemi hatásra, követve a Hunyadi mátyás uralkodása alatt kialakított mintákat, a humanista eszmék terjedése, és ezek mentén a bibliofília és a könyvhasználat teret nyert. A török berendezkedés az ország jelentős részén, Erdély önálló állammá válása, a folyamatos háborúk és a reformáció elterjedése azok a tényezők, amelyeket figyelembe kell venni az egyes városokban kialakult könyvkiadó tevékenység megítélésékor. A szegény könyvtermés a helyi igények közvetlen kielégítését szolgálta: helyi iskolákban használt szövegek, a helyi egyházak napi vallásgyakorlati könyvei, naptárak, és persze a magyar olvasói réteg anyanyelven való tájékozódásának a szolgálata. Ebben az utolsó csoportban már érvényesülhetett a magyar humanisták fordítói programja is.

⁵⁰ A fordító PÉCSI Lukács volt. RMNy 671.

X 176027

PRO NONAGESIMO

Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 90. születésnapjára

A kötetet szerkesztette:

Dr. Kapronczay Károly
Dr. Kapronczay Katalin

